

1935ին, 1946ին եւ 1952ին, եւ որոնք արդէն շատերու ալ ծանօթ են, մանաւանդ այս վերջին տարիներու Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ տեղի ունեցած լրագրական մեծ ծաւալէն:

Վաթսուներու տարեկան է ան. եւ իր հետ ունի ժրջան հաբերդցիի աննկուն հաւատքը, անխորտակելի կորովը, հայրական փաղք ժպիտի մը տակ բաժնուն: Դժուարին տարիներու մէջ ստանձնած է զեկը այս նաւին, անցած է մահաապստու պատերազմներու կրակին ու սարսափին մէջէն. փաղապէս ծանօթ է մեր բազմապիսի կարիքներուն, շրջած ըլլալով Արեւելք, եւ մանաւանդ Միացեալ Նահանգներ եւ Հարաւային Ամերիկա: Իր օրով մեծցած ու փառապատկուած է Միսիսիպի փոքրիկ կղզեակը. տասը տարուան ընթացքին հրաշքի նման ծլած ու մեծցած է անիկա եւ դրախտանման ծառագարդուած. բայց իր բուռն փափաքն է կանգնել այնտեղ նոր եւ արդիական գրադարան – քանդաքան մը, գանձարան մը հայկական քանկագին արժէքներու. բարերար հոգիներ ընդառաջ եկած են իր փափաքին ու կը խոստանան շուտով իրագործել գայն: Ու կան տակաւին ծրագիրներ ծաղկեցնելու եւ ընդարձակելու վանքի աշակերտներու եւ տպարանի բաժինները, ընդարձակում՝ որ այսօր անհրաժեշտութիւն մըն է, նկատած արդի գանազան պահանջները, նորանոր ոյժ ու կորով տալու համար Միսիսիպիան ընծայարանին եւ հրատարակչականին:

Եւ մինչ խոնարհաբար, յանուն Միսիսիպիան Միաբանութեան բոլոր հեռուոր ու մօտուոր անդամներուն՝ կը ներկայացնենք մեր ամենախորին շնորհաւորութիւնները, վերանորոգելով մեր ուխտն ու նուիրումը, կը մաղթենք եռանդով տակաւին երջանիկ ու երկար տարիներ, արդիւնաւոր շրջաններ, ուր կարենան իրագործուիլ բոլոր նպատակները Գերայծ. Աբբաօր, Սրապիւն Վրդ. Ուլուիտեանի, եւ իր հայրական առաջնորդութեան տակ ծաղկի եւ ուռնալով Միսիսիպիան Ուլստը, փարած միշտ իր բարձր գաղափարականին, ծառայելու Ս. Եկեղեցւոյ եւ հայ Ազգին, փայլով միշտ այն լուսաշող ուղիէն գործունէրագործեր է դարեր առաջ Մեծ Միսիսիպի Սեբաստացին: Ու վստահ ենք թէ պիտի չպակսի աստուածային օրհնութիւնը Միսիսիպիան ժիր մշակներու վրայէն, անոնց կրթական, գրական եւ առաքելական գործունէութեան վրայէն, որմէ կախում ունին մեր ազգին վաղուան յոյսերը, մեր ազգին ապագան լուսապայծառ:

Հ. Ն. Տ. Ն.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԸ

ԳՈՒԻՆԻ Բ. ԺՈՂՈՎՔԻ ՄԱՍԻՆ

(Շար. տես՝ Բազմ. 1958, թ. 3-5, էջ 64)

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒԶԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ներսէսի գումարած ժողովքին հետ կապուած է Տիմոթէոս Կուզի գործերուն թարգմանութիւնը: Այս մասին Յաղագս հայկական իրաց կոչուած աղբիւրը յայտնի կերպով կը գրէ. «Նոյն ատեն թարգմանեցին Արդիւշոյի բերած վերոյիշեալ Տիմոթէոսի եւ Փիլիքոս Ասորիի գործերը»⁽⁷⁸⁾: Նմանապէս Փոստ պատրիարքի առ Զաքարիա կաթողիկոս գրած նամակը եւ Արսէն վրաց կաթողիկոսին պատմութիւնը նոյնը կը հաստատեն⁽⁷⁹⁾: Եւ մեր յիշատակարանը նոյն տեղեկութիւնը տուած ատեն կ'աւելցնէ հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը, թէ եւ սխալ ընթերցումով, որ ցոյց կու տայ թէ յիշեալ աղբիւրներէն անկասօրէն քաղած է իր տեղեկութիւնը: Վասնզի կը գրէ ան. «Գործում ամի եւ զգիրսն իսկ թարգմանեցին զՏիմոթէոսի երկրորդ քղթին մեկնութիւն ի հայական բառ եւ զՓիլիպոսին»⁽⁸⁰⁾:

Յիշատակարանի գրիչը յայտնի կերպով կը շփոթի Տիմոթէոս Կուզի հակաճառութեան գրութիւնը Պողոս Առաքեալի առ Տիմոթէոս գրած երկրորդ թուղթին հետ, որ հոս գործ չունի: Աղաւաղումը յայտնի է, եւ առաջ եկած յետին գրչի մը՝ իր գիտութեան համաձայն ճշտելու ձգտումէն: Բայց ինչո՞ւ երկրորդ քուղթի մը մասին

խօսը կ'ըլլայ հոս: Ահա մանրամասնութիւն մը որ կարեւոր հարցեր կրնայ ճշտել:

Տիմոթէոսի հակաճառութեան բնագիրը կորսուած է, իսկ հայերէն թարգմանութիւնը ամբողջութեամբ հասած չէ մեզի: Հրատարակիչները՝ Կ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ե. Տէր-Մինասեան, կը համարին թէ Տիմոթէոսի հակաճառութիւնը բաղկացած է երկու գրքերէ, որուն իւր փաստ կը բերեն հեղինակին իսկ հետեւեալ խօսքերը. «Իբր յոյով ամանակաւ դարձեալ... ըստ Հափոյ զոր աւանդեաց ինքն Տէր իմաստութիւն ինձ նուստիս գրեցի եւ այժմ յերկու մատնանս ընտրեալ դարձեալ ի սըրբոց գրութեանց»: Բայց Տիմոթէոս այս երկու մասերէ բաղկացած գրքէն զատ ուրիշ գրութիւն մ'ալ ունեցած է, անկէ շատ ժամանակ առաջ գրուած, ինչպէս իր հետեւեալ խօսքերէն կը տեսնուի. «Շարադրեցի նախ այսօրիկ մատեան Աստուծոյն բայից»: Հակաճառութեան հրատարակիչները իրաւամբ այս վերջինը՝ անջատ եւ ինքնուրոյն գործ մը կը համարին. մինչ Ակինեան այս ամէնը իբր հակաճառութեան երեք մասերը կը նկատէ⁽⁸¹⁾, միայն կը տարակուսի թէ «Արդեօք ամբողջութեամբ երեք գրքերն ալ միասին թարգմանուած էին ժամանակին եւ ապա կորսուած մաս մը»⁽⁸²⁾:

Արդ հիմնուած մեր յիշատակարանի

78. Garitte La Narratio, էջ 36, թիւ 71:

79. Բազմավէպ, 1958, էջ 64:

80. Բազմավէպ, 1957, էջ 113, տող 46-47:

81. Ակինեան, Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ, Վիեննա, 1909, էջ 13-14: (Ազգ.

Մատ. 58). (Տիմոթէոսի հակաճառութեանէն եղած մէջբերութիւնները Ակինեանի այս գործին վրայէն եղած են):

82. Ակինեան, անդ, էջ 15:

այս առանձնատեսակ ընթերցումին վերաբերյալ կարելի է ըսել թե՛ Տիմոթեոսի հակաճառութեան երկու մասերէ բաղկացած գիրքը թարգմանուեցաւ Դուինի ժողովքին առթիւ: Յիշատակարանի գրիչը զՏիմոթեոսի Բ. գրքը եւ զՓիլակասին ընթերցումը ուղած է մեկնել եւ հանած է զՏիմոթեոսի երկրորդ Բ. գրքին մեկնութիւն ընթերցումը:

Ասկից կարելի է հետեւանք հանել որ հրատարակիչներու կարծիքը աւելի հաւանական ըլլայ՝ թե՛ Տիմոթեոսի հակաճառութիւնը բաղկացած էր երկու գրքերէ, եւ թե՛ հայերէն թարգմանութեամբ հասած է այս գործին Ա. մասը միայն, թէեւ երկու մասերն ալ թարգմանուած էին ատենին: Իսկ թե՛ Տիմոթեոսի առաջին գրութեան թարգմանութիւնն ալ եղած է թէ՛ ոչ, կարելի է քննարկել բան մը ըսել: Հ. Ն. Ակինեան համարելով որ ան ալ մաս կը կազմէր հակաճառութեան, ըստ ինքեան, այդ գրութեան թարգմանութիւնը կը համարի ներկայ մեզի հասածը: Բայց ինք գտած ըլլալով ներկայ հեղինակներու մօտ Տիմոթեոսի գրութիւններէն հատուածներ, որոնք մեզի հասած հայերէն թարգմանութեան մէջ չկան, կ'ենթադրէ թէ անոնք «Ոչ այլուստ ըլլալու են, բայց եթէ Բ. եւ Գ. կորուսեալ գրքերէն»⁽⁸³⁾: Մակայն ասիկա ասպացոյցի կարօտ կը մնայ:

Ե՞րբ թարգմանուեցան Տիմոթեոսի հակաճառութեան երկու գրքերը: Մեր յիշատակարանին, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ երեք աղբիւրներու տուած տեղեկութեանց համաձայն՝ հակաճառութեան թարգմանութեան ժամանակը կապուած է Դուինի ժողովքին: Մակայն այս մասին բանասիրութեան մէջ երկար վէճեր եւ կարեւոր տարակարծութիւններ կան, որոնց մասին անդրադառնալ անհրաժեշտ է:

Տիմոթեոսի գործին հրատարակիչները, Տէր Մինասեան եւ Տէր Մկրտչեան, 1908-ին, իրենց հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ թարգմանութեան տարին նշանակած են Դուինի Բ. ժողովքին տարին, այն է 555-ի ատենները, հիմնուած Փոտ պատրիարքին առ Ջաքարիա գրած նամակին վկայութեան վրայ, զոր վերը մենք ալ մէջբերած ենք⁽⁸⁴⁾:

Մակայն նոյն տարին արդէն Գ. Տէր Մկրտչեան, «Արարատ» թերթին մէջ⁽⁸⁵⁾ յայտնած է շատ կարեւոր կարծիք մը թէ Տիմոթեոսի գրութիւնը թարգմանուած ըլլալու էր 480-484 թուամեակի շրջանին: Ասոր իբր փաստ կը բերէր նոյն թարգմանութեան մէջ նշանակուած տոմարական յիշատակութիւնը. «Երանելոյ Հօր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ եւ խոստովանողի ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյ ի Գանգրայ յաքսորաց, ուր զընթացսն կատարեաց ի Քրիստոս: Թուղթ եօթներորդ: Սեպտեմբերի երկրորդ: Հոռի վեցերորդ»⁽⁸⁶⁾: Գ. Տէր Մկրտչեան շատ ճիշտ անդրադարձած էր թէ Սեպտեմբեր երկուրդ՝ հայկական շարժական տոմարին մէջ՝ Հոռի վեցի կըրնար համապատասխանել 480-484-ի թուամեակի շրջանին:

Նոյն տարւոյն վերջերը Հ. Ն. Ակինեան կը պաշտպանէր դարձեալ հրատարակիչներու կարծիքը, հիմնուելով ոչ միայն Փոտի առ Ջաքարիա գրած թուղթին վերայ, այլ նաեւ Յաղազս հայկական իրաց կոչուած անանուն պատմութեան վկայութեան վրայ, եւ ըստ այնմ Տիմոթեոսի գործին թարգմանութիւնը կը գնէր 548-557 տարիներու շրջանին⁽⁸⁷⁾: Իսկ Տէր Մկրտչեանի ըրած անդրադարձութիւններուն համար կ'ըսէր. «Ընտրուած կէտն այնպէս աներկբայ կուտան մը չէ որ խո-

նակը եւ Ս. Գրքի երրորդ կամ Նորաբեր հայ թարգմանութիւնը: «Արարատ», 1908, էջ 564-589:

86. Գ. Տէր Մկրտչեան, անդ, էջ 570:

87. Ակինեան, Տիմոթեոս Կուզ, էջ 18-19:

83. Ակինեան, անդ, էջ 16:

84. «Բազմավեպ», 1958, էջ 64:

85. Գ. Տէր Մկրտչեան, Տիմոթեոս Կուզի հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը

հեմութիւն համարինք հոս դամազիտ ըլլալ անկասկած եւ հարեւանցի անցնիլ Անանունի ընձեռած կուտանը»⁽⁸⁸⁾: Յետոյ գիտել կու տար թէ Սեպտեմբեր Բ. կարելի է Թ. ի հետ շփոթուած ըլլար, որով եւ Հոռի Զ. ի գուրդութիւնը կը հանդիպէր 554-ին: Հուսկ կ'եզրակացնէր թէ «Անպատեհ է փոփոխել վերջին տարիներու Հայոց դաւանական պատմութեան համար ստացուած ժամանակագրութիւնը»⁽⁸⁹⁾:

Գ. Տէր Մկրտչեան 1913-ին «Շողակաթ» թերթին մէջ դարձեալ նոյն խնդրին վրայ կը դառնայ: Այս անգամ, իր մէջբերութիւնը չորս օրինակներով ճշտած, աւելի հաստատուն փաստ մը կը ներկայացնէ: Դիոսկորոսի մահուան թուականին վրայ անդրադարձող հատուածին մէջ կը գտնէ Կնիք հաւատոյի մէջ հետեւեալ ընթերցումը. «Երանելոյն Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրու, ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյն Գանգրայ յաքսորիցն, ուր զընթացսն կատարեալ ի Քրիստոս թուղթ Ե. Սեպտեմբեր Բ. Հոռի Զ.»⁽⁹⁰⁾: Այս նոր ընթերցումին մէջ թուղթ Ե. Եղիպտական թուականն է որ ճշտիւ կը համապատասխանէ Սեպտեմբեր Բ. ի: Հետեւաբար Ակինեանի առաջարկած Սեպտեմբեր Թ., իբր նախնական ընթերցում, անհիմն կը մնար:

1928-ին Յ. Մանանդեան ուսումնասիրելով Յունաբան դպրոցի վարդապետ շրջանները⁽⁹¹⁾, անդրադառնալով նոյն հարցին շուրջ՝ Տ. Կուզի գործին թարգմանութիւնը կը գնէր 552-564-ի մէջ: Իր հիմնարկտն ալ Փոտի առ Ջաքարիա գրած թուղթին վկայութիւնն է, ինչպէս նաեւ Յաղազս հայկական իրաց կոչուած Անանուն պատմութիւնը: Գալով Գ. Տէր Մկրտչեանի պաշտպանած կարծիքին՝ Մանան-

դեան կ'ըսէ. «Այդ եզրակացութիւնը հակասում է Փոտի եւ Անանունի դրական ու որոշ վկայութիւններուն:

Բ) Բոլորովին յեղաշրջում է հայ եկեղեցու կրօնադաւանաբանական պատմութեան վերաբերեալ ժամանակագրութիւնը, որ արդիւնք է նորագոյն ուսումնասիրութիւններու:

Գ) Այդ թարգմանութեան եւ ոչ մի հետք չի յաջողուում գտնել կրօնադաւանաբանական հայ գրուածքներում է. դարի Բ. կէսից առաջ»:

Ու կ'եզրակացնէ թէ «Այս բոլոր հակասութիւնները ու առարկութիւնները հեշտութեամբ վերանում են վերոյիշեալ թուականներու զուգորդութեան մէջ մտցնելով սրբագրութիւն մը, այսինքն Հոռի Զ. ընթերցումը փոխելով Հոռի ԻԶ. ի»: Որմէ կարելի է գտնել թուղթ Ե, Սեպտ. Բ, Հոռի ԻԶ. զուգորդութիւնը, որ պատահած է ըլլալ 560-564 թուամեակին: Իսկ եթէ նկատի առնուի Դիոսկորոսի մահուան աին թուականը որ օտար աղբիւրներ կը նշանակեն իբր Սեպտ. Գ. եւ նախընտրուի այն պարագային թուղթ Ե. ընթերցումը համաձայն երեք ձեռագիրներու, կ'ունենանք թուղթ Ե, Սեպտ. Գ, Հոռի ԻԶ. զուգորդութիւնը, որ պատահած է ըլլալ 552-556 թուամեակին⁽⁹²⁾:

Հուսկ 1942-ին Մ. Արեղեան իր Հայոց Գրականութեան Պատմութեան հինգերորդ յաւելումին մէջ⁽⁹³⁾ նոյն խնդրին շուրջ երկարօրէն կը խօսի հակաճառելով Մանանդեանի կարծիքին դէմ: Մէջ կը բերենք Արեղեանի պատճառաբանութիւնը Մանանդեանի դէմ, համառօտելով կամ իրեն իսկ խօսքերով: Վերեւ արդէն Մանանդեանի երեք փաստերը բերած ենք: Արեղեանի հակաճառութիւնը ուղղուած է զըլ-

88. Ակինեան, անդ, էջ 20:

89. Ակինեան, անդ, էջ 21-22:

90. Գ. Տէր Մկրտչեան, Հայ Մատենագրութեան հնագոյն թուականները, «Շողակաթ», 1913, էջ 154-163:

91. Յ. Մանանդեան, Յունաբան դպրոցը եւ նրա

վարդապետ շրջանները, Վիեննա, 1928: (Ազգ. Մատ. 119):

92. Յ. Մանանդեան, անդ, էջ 100-101:

93. Մ. Արեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ. Ա., 1944, էջ 613-618:

խառնարարէս այդ երեք փաստերուն դէմ: Այսպէս Մանանդեանի Ա. փաստին դէմ, Արեղեան կը գրէ. «Կարող ենք ասել թէ Փոտի թղթի մէջ այդ կտորն ամենեւին որոշ ու դրական, կամ ինչպէս քիչ վերելում նա (Մանանդեան) գրում է, պարզ ու որոշ վկայութիւն է»⁽⁹⁴⁾: Իսկ Անանունի վկայութեան համար մէջ կը բերէ Գ. Տէր Մկրտչեանի հետեւեալ խօսքը. «Անանունի ցուցումները, — ինչպէս ասուեց վերելում —, անպօր են բուն Տիմոթէոսի թարգմանութեան մէջ պահուած թուականի դէմ, տոմարական ուղիղ հաշուի դէմ»⁽⁹⁵⁾:

Սակայն Արեղեանի զօրաւորագոյն փաստարկութիւնը հետեւեալն է, որով Մանանդեանի դէմ կը դարձնէ անոր իսկ պատճառարանութիւնը, ըսելով. «Եթէ 480-484 թուականն իրեն թուում է կասկածելի ու անհաւանական, նրա համար որդա հակասում է Փոտի եւ Անանունի՝ իրենց կողմից թուում մէկ կասկածելի ու անհաւատալի, որովհետեւ հակասում են հենց հակաճառութեան մէջ պահուած խառնարարական ու որոշ թուականին»⁽⁹⁶⁾:

Տարակոյս չկայ թէ Արեղեանի պատճառարանութիւնը լիով կը զօրէ Մանանդեանի դէմ: Բայց Մանանդեան ալ իրաւունք ունի պնդելու եւ հաստատելու թէ Փոտի եւ Անանունի վկայութիւնները դրական եւ որոշ փաստեր են: Հոս հարկ է ըսել թէ երկու կողմերու կարծիքներն ալ հիմնուած ըլլալով դրական փաստերու վրայ՝ պէտք է մէկ կամ միւս կարծիքը պաշտպանելու համար դիմել Անանունին եւ Փոտին վկայութիւններուն մէկ կողմէն, կամ Հակաճառութեան մէջ պահուած տոմարական վկայութեան միւս կողմէն: Վասնզի, ինչպէս Անանուն պատմագիրը կրնայ սխալ տեղեկութիւն հաղորդած ըլլալ, նոյնպէս Հակաճառութեան մէջ պահուած տոմարական վկայութիւնը կրնայ սխալ ընթերցումով պահուած ըլլալ ճշգրտութեամբ:

մէջ: Ուստի պէտք է խնդիրը ուրիշ կողմերէն ալ դիտել: Սակայն նախ քան մեր կարծիքը յայտնելը, անցնինք Արեղեանի միւս պատճառարանութիւններուն ընդդէմ Մանանդեանի երկրորդ փաստին:

Մանանդեան կ'ըսէ 480-484 թուականի թարգմանութեան համար. «Հիմնովին յեղաշրջում է հայ եկեղեցու կրօնադաւանաբանական պատմութեան վերաբերեալ ժամանակաշրջանները, որ արդիւնք է բանասիրական նորագոյն ուսումնասիրութիւնների»: Որուն Արեղեան կը պատասխանէ. «Դա օրիէկտիւ պատճառարանութիւն է»⁽⁹⁷⁾: Իրաւունք կու տանք Արեղեանի ըսածին, քանի որ ճիշտ է թէ բանասիրական ուսումնասիրութիւններու հետեւեալները պէտք է ճշտուին դրական կամ պատմական տուեալներու համաձայն, եւ ոչ թէ հակառակը, միայն թէ այդ պատմական վկայութիւնները ունենան պէտք եղած հաստատութիւնը:

Հուսկ Մանանդեանի երրորդ փաստին դէմ, թէ «Այդ թարգմանութեան եւ ոչ մի հետք է յաջողութեամբ գտնել կրօնադաւանաբանական հայ գրութեան մէջ եւ եօթներորդ դարի ք. կէսից առաջ»: Արեղեան շատ լաւ կը պատասխանէ թէ «Այդպիսի առարկութիւն չպիտի բերուէր, որովհետեւ եթէ դա ռ. եւ է արժէք ունի 480-484 թուականների թարգմանութեան հաւաստի կամ անհաւաստի լինելու նրկատմամբ, ապա նոյնպիսի արժէք պիտի ունենար նաեւ 554 թուականին կատարուած թարգմանութեան համար»⁽⁹⁸⁾: Իրապէս լուծութեան փաստը չի կրնար արժէք ներկայացնել դրական փաստի քով:

Ընդունելով հանդերձ Արեղեանի պատճառարանութեան զօրութիւնը ընդդէմ Մանանդեանի փաստարկութիւններուն, չենք ընդունիր անոր եզրակացութիւնները: Վասնզի Արեղեանի պատճառարանութիւնները ընդդիմախօսութիւն են Մանանդեանի փաստերուն դէմ, բայց ան չունի

նոր փաստեր իր կարծիքը ապացուցանելու:

Տեսանք արդէն թէ Տիմոթէոս Կուզի գործին թարգմանութեան հարցին շուրջ երկու տարբեր կարծիքներ կան, որոնցմէ մին 554-564 թ. ատենները կը դնէ զայն, հիմ ունենալով Փոտի առ Չաքարիա կաթողիկոս գրած նամակին եւ Անանունի պատմութեան վկայութիւնները: Իսկ միւս կարծիքը 480-484 թ. քառամեակը կը սահմանէ, հիմ ունենալով Տիմոթէոսի հակաճառութեան թարգմանութեան մէջ յիշուած Դիոսկորոսի մահուան թուականը, ուր տոմարական հաստատ հաշիւներու համաձայն Հոռի Զ. հայկական թուականը որպէսզի հանդիպի Սեպտ. երկուրի, պէտք է երթալ 480-484 թուականներուն:

Ըսինք քիչ առաջ թէ երկու կողմի փաստերն ալ դրական փաստեր են, ուստի անոնցմէ մին կը պարունակէ անպայման սխալ մը: Որոշելու համար թէ ո՛րն է սխալը, հարկ էր ունենալ նոր եւ ուրիշ դրական փաստ՝ մէկ կամ միւս կողմին ի նպաստ: Բայց քանի որ տակաւին կը պակասի մեզի անիկա, պիտի դիմենք հարցը ուրիշ տեսանկիւնէ քննելու:

Սակայն նախ ըսենք ալ թէ Կուզի գործին թարգմանութեան թուականը Դուրինի Բ. Ժողովին կապող կարծիքը այսօր, Փոտի եւ Անանունի վկայութիւններէն զատ, ունի Արսէն վրացիի եւ մեր հրատարակած յիշատակարանի վկայութիւնները: Ուրեմն չորս վկայութիւններ, որոնցմէ առաջինն հինն է Յաղագս հայկական իրաց կոչուած Անանունին պատմութիւնը, որ է. դարու վերջերը գրուած է հայերէն լեզուով: Յետոյ կու գայ Փոտի առ Չաքարիա գրած թուղթը Թ. դարէն, եւ Արսէն վրացիի պատմութիւնը նոյնպէս Թ. դարէն:

Արեղեան՝ Փոտի առ Չաքարիա թուղ-

թին աղբիւր կը համարի Անանունին պատմութիւնը: Նոյնը պիտի մտածուէր Արսէն վրացիի պատմութեան համար: Բայց իրականին մէջ, փրոֆ. Կարիթի համաձայն, որ հարցը մօտէն ուսումնասիրած է, այս երեք պատմութիւններն ալ ունեցած են հասարակաց աղբիւր մը եւ իրարմէ կախում չունին⁽⁹⁹⁾: Այս երեք աղբիւրները կը պատկանին Քաղկեդոնական կողմին, բայց մեր հրատարակած աղբիւրը, որ յայտնապէս անկախ է միւս երեքէն, կը պատկանի հակաքաղկեդոնական կողմին: Ուստի կարելի է այս բոլորը անվստահելի որակել եւ անոնց վկայութիւնը արհամարհել: Այսօր այս չորս վկայութիւնները միացած՝ աւելի ծանրութիւն կը բերեն Ա. կարծիքին:

Անշուշտ Տիմոթէոսի գործին թարգմանութիւնը 480-484 թ. քառամեակը սահմանող կարծիքն ալ ունի դրական զօրաւոր փաստ, որ չորս ձեռագիրներու մէջ ունի իր վկայութիւնը, որոնցմէ մին երկաթագիր ալ ըլլալով պատկառելի հնութիւն կը ներկայացնէ:

Ուստի որոշելու համար այս երկու փաստերէն մէկուն կամ միւսին հաստատութիւնը, պիտի անցնինք քննելու հետեւեալը: Արդեօք 480-484 թ. քառամեակին հնարաւոր էր Տիմոթէոս Կուզի թարգմանութիւնը նոյն ժամանակի պատմական շրջանին մէջ: Եթէ ժխտական ելլէ պատասխանը, անշուշտ հարցը կը լուծուի ի նպաստ միւս կարծիքին, որ նոյն թարգմանութիւնը կը կապէ Դուրինի Բ. Ժողովին հետ:

Նախ պէտք է նկատողութեան առնել թէ Տիմոթէոսի գործին թարգմանութիւնը կ'ենթադրէ, ոչ լոկ առանձնականի մը ձեռնարկը, այլ հեղինակաւոր անձի մը կամ անձերու կողմէ վաւերացուած յանձնառութիւն մը⁽¹⁰⁰⁾: Վասնզի Տիմոթէոս Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը եկեղեցական

94. Մ. Արեղեան, անդ, էջ 614:

95. Մ. Արեղեան, անդ, էջ 615:

96. Մ. Արեղեան, անդ, էջ 615:

97. Մ. Արեղեան, անդ, էջ 615:

98. Մ. Արեղեան, անդ, էջ 616:

99. Garitte, La Narratio, էջ 16, 19:

100. Եթէ ենթադրուի որ Տիմոթէոսի հակաճառութեան թարգմանութիւնը առանձնականի

մը գործը եղած է, հարցը այդ պարագային կը փոխուի: Վասնզի 480-484 թ. շրջանին թարգմանուած ենթադրելով հանդերձ, պէտք

կարեւոր անձնաւորութիւն մըն է եւ պարագլուխ՝ դաւանական սուր պայքարի մը հատուածին: Բնականաբար անոր դործին հայերէնի թարգմանութիւնը կ'ենթադրէ որ հայ եկեղեցին իր դիրքը որոշած ըլլար նոյն ժամանակի պայքարին մէջ ի նպաստ Տիմոթէոսի պատկանած կուսակցութեան: Արդ 480-484 շրջանին, ինչպէս նաեւ անկէ առաջ, հայ եկեղեցին իր դիրքը այդ ուղղութեամբ որոշած ըլլալու ո՛չ միայն վկայութիւն չկայ, այլ նաեւ հնարաւորութիւն չի տեսնուիր: Ճիշտ 480ին է որ Վահան Մամիկոնեան ապստամբութեան դրօշը պարզեց պարսից դէմ եւ լեռներէ լեռ, գիւղերէ գիւղ ասպատակութեամբ աստանդական կեանք մը կը վարէր: Իսկ ժամանակին կաթողիկոսը՝ Յովհան Մանդակունին՝ ապստամբներու հետ էր եւ անոնց բախտով մտահոգ: Նման պայմաններու տակ դժուար էր թէ կաթողիկոսը եւ եկեղեցին մտածէին կրօնական հարցերով ըզ-

րադիլ եւ որոշել իրենց դիրքը պայքարի մէջ կամ միւս կողմին ի նպաստ:

Իսկ անկէ առաջ, հարկ է երեսուն տարուայ պատմութիւնը աչքէ անցընել:

Քաղկեդոնի ժողովքը դումարուեցաւ 451ին, որուն չկրցաւ մասնակցել հայ եկեղեցին, այսինքն Պարսկահայաստանի եկեղեցական նուիրապետութիւնը, հասկընալի պատճառներու համար, քանի որ նոյն թուականին Վարդանանց մեծ պատերազմը տեղի կ'ունենար: Մինչ Յունաց բաժնի Հայաստանէն, որ 385ին Հայաստանի երկուքի բաժանումով յունաց կայսրութեան ենթակայ մնաց, քանի մը եպիսկոպոսներ դացած են մասնակցելու Դ. տիեզերական ժողովքին, այսպէս Մանասէ Թէոդոսուպոլսոյ, Պապ Եպիսկոպոս Երեմիայ, Պրոկղ Եպիսկոպոս Արծնոյ, Կիրակոս Եկեղեցաց եւ ... Վաղարշակերտի⁽¹⁰¹⁾: Սակայն ասոնց մասնակցութիւնը կարելի չէ համարել հայ եկեղեցւոյ պաշտօնական

բոյիչեալ հեղինակները: Այսպէս Արճէշ քաղաքին անունը, յունարէն Ἀρχιεπίσκοπος գրուած, չի կրնար ուղիղ ըլլալ, վասնզի Արճէշ կը գտնուէր Պարսկահայաստանի մէջ: Նմանապէս Ալչաշ Եկեղեցաց դարձած է, բայց Եկեղեցաց դաւառին գլխաւոր քաղաքին անունով արդէն ուրիշ եպիսկոպոս մը յիշուած է, որ է Պապ Երեմիայ, ուստի դժուար է երկու եպիսկոպոս գտնել միեւնոյն դաւառին մէջ, մին դաւառի անունով՝ միւսը քաղաքի: Վաղարշակերտի եպիսկոպոսը դասաւորուած է Ամգայ մետրապոլիտի ենթակայ եպիսկոպոսներու շարքին, ուստի աս ալ շատ խնդրական է որ հայ քաղաքի մը անունը ըլլայ: Իսկ Թէոդոսուպոլսոյ քաղաքին անունով չորս եպիսկոպոս յիշուած են, այսինքն, Ողիմպիոս Թէոդոսուպոլսոյ, Պապինոս Թէոդոսուպոլսոյ, Մանասէ Թէոդոսուպոլսոյ, բայց ո՛չ մէկուն քով Հայոց Մեծացի յատկանիշը կայ: Չեմ գիտեր ուսկից Պալճեան գտած է Մանասէ եպիսկոպոս Թէոդոսուպոլսոյ Հայոց Մեծացը: Անշուշտ այս յիշուած չորսէն մէկը Հայաստանի Թէոդոսուպոլսոյ եպիսկոպոսն է: Ուստի իրականին մէջ միակ ստույգ հայ եպիսկոպոս կը մնայ, յունաց բաժնի Հայաստանէն, Պապ Եպիսկոպոս Երեմիայ:

101. E. Schwartz, Acta Conciliorum oecumenicorum, II, vol. 1, pars 2a p. 147-153, n. 180, 184, 242, 296, 397. Այս եպիսկոպոսներու անունները մէջբերած են, իբր հայ եպիսկոպոսներ, ըլլա՛յ Պալմենան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա, 1878, էջ 14, ըլլա՛յ Հացունի, կաթիւր խնդիրներ, Վիեննա, 1927, էջ 352, բայց ինծի շատ անհաւանական կը թուի անոնց հայ քաղաքներու եպիսկոպոս ըլլալը: Վասնզի քաղաքներու անունները, որոնց յունական ձեւերը պահուած են, շատ աղաւաղ ձեւով՝ կամայական ձեւով հայացուցած եւ յարմարեցած են վե-

մասնակցութիւն, այլ միայն հայ ժողովուրդի փոքրամասնութեան մը, որ կ'ապրէր յունաց բաժնի մէջ, ազատ քաղաքական տաղնապներէ: Բուն մեծ Հայաստանը, պարսից տիրապետութեան տակ, իր եկեղեցական կազմակերպութեամբ բացակայ մնաց ժողովքէն, ինչպէս ըսինք, Վարդանանց պատերազմին պատճառով:

Սակայն տիեզերական ժողովքի մը վրձինները եւ որոշումները պարտաւորիչ ոյժ ունին բովանդակ քրիստոնեաներու վրայ: Այնպէս որ այդ վճիռները չընդունողը կ'ամ հերետիկոս է կամ առ նուազն՝ հերձուածի մը կը պատկանի: Բայց լաւ զանազանելու է երեք պարագաներ: Առաջին պարագան անոնց որ կը յարին աղանդի մը՝ որ տիեզերական ժողովքէ մը դատապարտուած է, եւ կ'ըլլան հերետիկոս, ինչպէս եղած էին Նիկիոյ ժողովքին մէջ դատապարտուած Արիոս եւ անոր հետեւները, Քաղկեդոնի մէջ դատապարտուած Եւտիքէս եւ իր խղճմաւորից եւտիքականները: Երկրորդ պարագան է անոնց՝ որ ժողովքի մը հեղինակութիւնը ու անոր հանած վճիռները կը մերժեն, թէեւ անոր վարդապետութիւնը ուրիշ բառերով կ'ընդունին: Այսպէս եղաւ Նիկիոյ ժողովքէն վերջ անոնց պարագան՝ որ ժողովքին որոշած Համագոյակից բանաձեւը չընդունեցան, բայց արիոսական ալ չէին, վասնզի կ'ընդունէին Քրիստոսի աստուածութիւնը: Ասոնք Կիսարիանոս կոչուեցան, որոնց թիւէն եղաւ ատեն մը նոյնիակ Կիւրեղ Երուսաղեմացին⁽¹⁰²⁾: Նոյն է պարագան Քաղկեդոնի ժողովքէն վերջ Տիմոթէոսի եւ Մեկերոսի, Աղեքսանդրիոյ

եւ Անտիոքի եպիսկոպոսներուն, որոնք Քաղկեդոնի հեղինակութիւնը կը մերժէին եւ անոր վճռած բանաձեւը, Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն եւ մէկ անձ, չէին ընդունիր, թէեւ վարդապետական կերպով նոյն ժողովքի դաւանանքէն հեռու չէին, ինչպէս այսօր խնդիրը ուսումնասիրողներ կը համարին⁽¹⁰³⁾: Ասոնք հետեւաբար աւելի հերձուածողներ են քան բուն հերետիկոսներ: Կայ նաեւ երրորդ պարագայ մը, այսինքն անոնց որ տիեզերական ժողովքին վճիռները չեն ընդունած բայց դրապէս ալ անոր հակառակ դիրք չեն բռնած:

Այս էր հայ եկեղեցւոյ պարագան Քաղկեդոնի ժողովքէն անմիջապէս վերջ: Անոնք չկրցան մասնակցել Դ. տիեզերական ժողովքին, ինչպէս չէին կրցած մասնակցել ո՛չ Կ. Պոլսոյ եւ ոչ Եփեսոսի ժողովքներուն⁽¹⁰⁴⁾: Սակայն մինչ հայ եկեղեցին ընդունեցաւ Բ. եւ Գ. տիեզերական ժողովքները շնորհիւ Ս. Սահակի ջանքերուն եւ հեղինակութեան, Քաղկեդոնի ժողովքին համար չգտնուեցաւ նոյնքան հեղինակաւոր անձ մը որ նոյն դերը կատարէր: Եւ առանց Ս. Սահակի ջանքերուն շատ հաւանաբար հայ եկեղեցին ալ չմասնակցելէ վերջ Եփեսոսի ժողովքին՝ մնար միայն Նիկիոյ ժողովքին որոշումներով, եւ ուշ թէ կանուխ ինչպէս Նեստորականութեան մէջ, ինչպէս իրեն դրացի եւ միեւնոյն պարսից իշխանութեան մէջ գտնուող քրիստոնեայ եկեղեցին, որ 486ին պաշտօնապէս բնորոշ Նեստորականութեան դաւանանքը⁽¹⁰⁵⁾ եւ իր ուղղափառութեան միակ կանոնը ճանչցաւ Նիկիոյ ժողովքին որոշումները միայն:

Ըսինք թէ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովքէն վերջ, որուն մասնակցած չէր հայ եկեղեցին, չգտնուեցաւ Ս. Սահակի

102. Tixeront, Histoire des dogmes, II, p. 50.

103. Tixeront, Histoire des dogmes III, p. 111, 126-127.

104. Կոստանդնուպոլսոյ ժողովքը տեղի ունեցաւ 381ին: Նոյն ժամանակի հայոց կաթողիկոսն էր Զաւէն Մանապկերտցի, կամ Փառէն: Եւ ոչ մէկ վկայութիւն կայ որ անոնք ժողովքին մասնակցած ըլլան: Իսկ Եփեսոսի ժողովքը

տեղի ունեցաւ 431ին, որուն չկրցաւ մասնակցել Ս. Սահակ, պարսիկ արքայէն դահադուրկ եղած ըլլալուն պատճառով:

105. Chabot, Synodicon Orientale, Paris, 1902, p. 302.

Այս ժողովքին կ'ակնարկէ Բարդէն՝ իր Ա. թուղթին մէջ: Հմմտ. Գիւրգ Թղթոց, էջ 43:

նման հեղինակաւոր անձ մը, որ նոյն ժողովքը ընդունէր հայ եկեղեցւոյ մէջ: Վաւրպեցի Յովսէփ, որ ժամանակին կաթողիկոսն էր, յաջորդը եւ աշակերտը Ս. Սահակի, չէր կրնար նման դործ մը կատարել, քանի որ Վարդանանց պատերազմէն վերջ կալանաւոր՝ զնաց Պարսկաստան եւ հոն նահատակուեցաւ: Իրեն երկու յաջորդները, Մելիտէ եւ Մուշէ Մանազկերտցիները, երկրորդական դեր մը կատարեցին: Արդէն անոնց անունները ոչ մէկ դաւադանադիրքի մէջ անցած է, միայն Ղ. Փարպեցիէն զիտեմք անոնց դոյութիւնը: 461ին կաթողիկոս եղաւ Գիւտ, աշակերտ Ս. Սահակի. ան ունէր իր վարդապետին զարգացումը եւ լմբռնումները, բայց դուցէ ոչ՝ հեղինակութիւնը: Ինչ զիրք բոնեց Քաղկեդոնի ժողովքին նկատմամբ, մերժեց թէ ընդունեցաւ: Դրանք ոչ մէկ փաստ ունինք բան մը ըսելու համար: Միայն այս յայտնի է որ Պարսից արքային առջեւ ամբաստանուեցաւ յունաց հետ ունեցած յարաբերութիւններուն համար: Ինքն ալ Յունաստանի մէջ զարգացած անձ էր, ինչպէս Ղ. Փարպեցիին կ'ըսէ. «Այս լի գիտութեամբ հայովս եւ յունիւն» եւ նոյնինքն Գիւտ պարսից ատեանին առջեւ ինքզինքը արդարացնելով իր յունաց հետ ունեցած յարաբերութիւններուն համար, կ'ըսէր. «Յաշխարհին Հոռոմոց ուսեալ եմ եւ եմ իմ անդ ծանօթք բաղում եւ ուսումնակիցք»⁽¹⁰⁶⁾: Բնականաբար այսպիսի յունասէր անձ մը եւ Յունաստանի կապուած կաթողիկոս մը դժուար էր թէ նոյն ժամանակուայ յոյն եկեղեցիէն դատապարտուած դաւանանքին կողմը բռնէր: Միւս կողմէն իր յունաց հետ յարաբերութիւններուն մէջ դժուար թէ խօսք եղած չըլլայ Քաղկեդոնի ժողովքի մասին, քանի որ Լեւոն կայսրը, որուն հետ ալ յարաբերութեան մէջ մտած էին Հայեր, Քաղկեդոնի ջերմ պաշտպան էր եւ անոր հակառակորդները աքսորած,

որոնց կարգին Տիմոթէոս Կուղը: Անշուշտ ըսել չենք ուղեր թէ Գիւտ կաթողիկոս դրապէս Քաղկեդոնի ժողովքը ընդունած ըլլայ. այդ բանը ընելու համար պէտք էր աղագային ժողովք գումարել, ինչ որ նոյն ատեններ շատ դժուարին էր ընել, քանի որ պարսիկ արքան, Պերոզ, շատ թոյլատու քաղաքականութիւն չէր բանեցներ: Արդէն ոչ մէկ պատմական փաստ ալ կայ նման բան մը հաստատելու համար: Յետոյ եթէ ժողովք մը եղած ըլլար եւ հայ եկեղեցիին պաշտօնապէս ընդունած ըլլար Քաղկեդոնի ժողովքը, անկարելի էր որ յետոյ այդ ժողովքը մերժուէր հայ եկեղեցիէն:

Գիւտ 471ի ատենները ամբաստանուելով պարսիկ արքային առջեւ, դահադուրկ եղաւ ու այդ վիճակի մէջ ապրեցաւ մինչեւ 478: Ուրեմն մինչեւ այդ թուականը կըրնանք ըսել թէ հայ եկեղեցին դրապէս Քաղկեդոնի ժողովքին դէմ չէր բռնած չէ, թէեւ ասով ըսել չենք ուղեր թէ պաշտօնապէս զայն ընդունած ըլլայ:

Գիւտին կը յաջորդէ Յովհան Մանդակունին: Օրմանեան կը համարի թէ Գիւտ զինքը իր կենդանութեան օրով քովը առած ըլլայ եւ իր մահուան անմիջապէս յաջորդած՝ առանց պաշտօնական ժողովքի⁽¹⁰⁷⁾: Որքան ալ հաւանական ըլլայ ենթադրութեան առաջին մասը, սակայն առանց ժողովքի մը՝ ընտրութիւնը ինծի հաւանական չի թուիր: Իսկ ժողովքը կարելի եղած պիտի չըլլայ ընել Գիւտի մահուան տարին, որովհետեւ առանց պարսից արքային հաւանութիւնը առնելու դժուար պիտի ըլլար պաշտօնական ընտրութիւն մ'ընել: Կը համարիմ թէ 480ին երբ յունասէր նախարարները միացան ու իրենց մարդպան կարգեցին Սահակ Բագրատունին, եւ զօրավար հաստատեցին Վահան Մամիկոնեանը, ապստամբական ձեռնարկով մը, անշուշտ այդ առթիւ համարձակեցան, պարսիկ արքային միջամտութենէն անկախօրէն՝ որոշել կամ ընտ-

րել նաեւ կաթողիկոս: Վասնզի Պերոզ՝ Գիւտ կաթողիկոսը դահադուրկ ընելէ վերջ թոյլ պիտի չտար որ առանց իր հրամանին հայերը կաթողիկոս ընտրէին, եւ իրեն դիմելու պարագային պիտի զնէր միեւնոյն պայմանները որ Գիւտի առաջարկեց, եւ Գիւտի չընդունելուն համար զինք դահադուրկ ըրաւ⁽¹⁰⁸⁾: Ու Հայաստանի մէջ պարսկասէր նախարարները հաւատարիմ կերպով կը հսկէին պարսից արքայի շահերուն: Ուստի կաթողիկոսական ընտրութիւնը չէր կրնար տեղի ունենալ եթէ ոչ ապստամբական ձեւով, ինչպէս եղած էր մարդպանի եւ զօրավարի ընտրութիւնը: Յովհան Մանդակունին ամէն կերպով մասնակցեցաւ ապստամբներու, որոնք չորս տարի, այն է 480-484 փախուստի եւ թաղուստի կեանք մը վարեցին:

Արդ ճիշտ այս քառամեակին է որ կը համարուի թէ Տիմոթէոս Կուղի գործերը թարգմանուած ըլլան: Եւ ասիկա պաշտօնական կերպով: Վասնզի այդ գիրքը պիտի դառնար հայ եկեղեցականներու համար պաշտօնական գէշ դաւանական հարցերու մէջ: Բայց ասիկա կը նշանակէ նաեւ թէ հայ եկեղեցին այդ թուականին արդէն որոշած ըլլար իր գիրքը Քաղկեդոնի ժողովքին հակառակ, ինչ որ ասանք թէ մինչեւ 480-484 տարիները եղած չէր եւ հնարաւորութիւն ալ չկար որ ըլլար:

Ինչ որ Գիւտ կաթողիկոսին համար ըսինք՝ պէտք է նաեւ Մանդակունինին համար ալ ըսենք: Մանդակունին ալ Գիւտի զարգացումը եւ լմբռնումները ունէր, ինքն ալ յայտնապէս յունասէր համարուած նախարարներու կողմէն էր: Հետեւաբար իր ուղղութիւնը չէր կրնար իր նախորդէն տարբեր ըլլալ դաւանական հարցերուն մէջ: Բայց Մանդակունին ալ Քաղկեդոնի նկատմամբ պաշտօնական ոչ մէկ դիրք բռնեց: Հիմա պարագաներն ալ փոխուած էին: 475ին Լեւոն կայսրը աթոռը կը զրաւէր Վասիլ Ա., բուն հակաքաղկեդո-

նական մը, որ իր նախորդին աքսորած եպիսկոպոսները վերադարձուց իրենց աթոռները: Այս առթիւ Տիմոթէոս Կուղ՝ 15 տարուայ աքսորէ վերջ կըցաւ վերադառնալ իր աթոռը, եւ 477ին մեռաւ:

Սակայն Վասիլի դահակալութիւնը երկար չտեւեց: Ձենոն կայսր յաջորդեցաւ իր գահը դրաւ՝ հակառակորդը հեռացնելէ վերջ: Ձենոնի մտահոգութիւններէն մէկն ալ Քաղկեդոնի ժողովքին հարցն էր, որ ամբողջ կայսրութիւնը յուզման մէջ դրած էր: 482ին հրատարակեց Հենոտիկոն կոչուած շրջաբերականը, ուր Քաղկեդոնի ժողովքին անունը լուրջեան յանձնուած էր եւ ուղղափառութեան իր կանոն կը նշանակուէին երեք առաջին տիեզերական ժողովքները, Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ, Եփեսոսի: Կը դատապարտուէին Նեստոր եւ Եւտիքէս (Քաղկեդոնէն ալ դատապարտուած) եւ ով որ անոնց պէս կը մտածէր կամ պիտի մտածէր: Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի ԺԲ. գլուխները կ'ընդունէր, որոնց՝ Քաղկեդոնի հակառակորդները մեծ հեղինակութիւն կը ճանչնային⁽¹⁰⁹⁾:

Այս պայմաններուն տակ բնականաբար հայ եկեղեցին եւ Մանդակունին չէին կըրնար՝ մինչեւ այն ատեն չընդունած Քաղկեդոնի ժողովքը՝ ընդունել պաշտօնապէս, քանի որ Կայսրը եւ յունաց եկեղեցին անոր մասին լուրջեամբ կ'անցնէին: Ձենոնի Հենոտիկոնին շուրջ պէտք էին միանալ թէ՛ Քաղկեդոնի կողմնակիցները եւ թէ անոր հակառակորդները: Իրականին մէջ երկու կողմերն ալ աժդոհ մնացին, եւ միայն՝ Ձենոն եւ Անաստաս կայսրներու հրամաններով՝ կայսրութեան պաշտօնական դաւանանքը մնաց մինչեւ 518:

Հայ եկեղեցին, որ պաշտօնապէս Քաղկեդոնի ժողովքը ընդունած չէր, Հենոտիկոն կոչուած շրջաբերականը պաշտօնապէս ընդունած կը թուի. բայց բաւական ուշ, այսինքն Բարդէն կաթողիկոսի

106. Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 367:

107. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա. էջ 452-3:

108. Ղ. Փարպեցի, անդ:

109. Գիրք Թղթոց, էջ 269-271:

օրով, եւ ոչ Մանդակունիի ժամանակ: Տէր Մինասեանց⁽¹¹⁰⁾ իրաւամբ կը համարէ թէ Բարդէնի դռնարած ժողովքին զըլ-խաւոր շարժառիթը եղած ըլլայ Հենոտիկոնի ընդունելութեան խնդիրը: Ակինեան ալ զիտած է թէ Գիւրք Թղթոցի մէջ պահ-ուած Հենոտիկոնի եւ անոր յարակից թուղթերու միացած յիշատակարանը պահած է անոնց թարգմանութեան թուակա-նը, որ կը հանդիպի 506ին⁽¹¹¹⁾: Չայն Հա-յաստան բերողն ալ կը համարուի Սիմոն Բեթ Արշամացին, որ նոյն ժողովքին ներ-կայ դռնուեցաւ եւ իր առ Բարձումայ թուղթին մէջ, զրուած Անաստաս կայսեր ժամանակ (491-518), կը յիշէ թէ Հայերն ալ իրենց 32 եպիսկոպոսներով ընդունած են Չենոնի Հենոտիկոնը⁽¹¹²⁾:

Ահա այս առիթուն մէջ կը տեսնուի թէ հայ եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովքէն վերջ առաջին անգամ Բարդէն կաթողիկոսի օրով է որ նոյն ժողովքով պաշտօնական կերպով կը զբաղի, ոչ թէ դատապարտե-լու համար դայն, այլ վաւերացնելու հա-մար Չենոնի Հենոտիկոնը, որ Քաղկեդոնի ժողովքին անունը լուծեան յանձնած էր, եւ ուղղափառութեան հիմ եւ կանոն դը-րած՝ երեք առաջին տիեզերական ժողովք-ները: Ահա թէ ինչու «Հայ եկեղեցւոյ դա-ւանանքը հելլէն է առաջին երեք տիեզերա-կան ժողովքներինը»: Բայց ճիշտ է՞ թէ Ե. դարու կաթողիկոսները հակառակ զիրք բռնած ըլլան (Քաղկեդոնի) երկարակնե-րի դէմ⁽¹¹³⁾:

Սակայն Բարդէն կաթողիկոսի համար ալ յոյն եկեղեցիին հետ դաւանակից ըլ-լալը համարուած է կանոն ճշմարտու-թեան, ինչպէս կը զրէ Ասորիներու ուղ-ղած իր նամակին մէջ. «Այսպէս հաւա-տացաք, որպէս մկրտեցաք եւ սուրբ հարքն

կանոնեցին եւ այլ սահման արտաքոյ այ-սորիկ կանոն ոչ է եւ ոչ ընկալաք եւ ոչ ընդունիմք» եւ այս ըսելէ վերջ կ'աւելցնէ. «Չայն հաւատք Հոռոմք եւ մեք Հայք եւ վիրք եւ Աղուանք ունիմք»⁽¹¹⁴⁾: Եթէ Բարդէն կաթողիկոս այսպէս կը մտածէր, որքան աւելի Գիւտ եւ Մանդակունի իրենց օրով մտածեցին, այսինքն ուղղուել կրօ-նական հարցին մէջ համաձայն յոյն եկե-ղեցիին: Մինչդեռ այս մտայնութիւնը փոխուած էր Ներսէս Աշտարակեցիի ա-տեն, որ Արդիւշոյի աղղեցութեամբ յայտ-նապէս մերժեց Քաղկեդոնի ժողովքը, հե-ռանալով նոյն ժամանակի յունաց, վրաց եւ աղուանից եկեղեցիներէն, որոնք Քաղ-կեդոնը կ'ընդունէին: Եւ ասիկա նշան էր թէ հակաքաղկեդոնական հոսանքը զօրա-ցած էր Հայաստանի մէջ, Բարդէնի ժո-ղովքէն վերջ:

Ճշտե՞նք նաեւ կէտ մը թէ Ե. դարու դաւանական վէճերու ժամանակ, հայ կա-թողիկոսները Քաղկեդոնի ժողովքին նը-կատմամբ դրական կամ ժխտական դիրք չբռնելով հանդերձ, չի նշանակեր թէ եր-կրին մէջ նոյն հարցով զբաղողներ չկա-յին, որով նաեւ թէ մէկ կամ միւս կող-մին յարողներ ալ չգտնուէին: Թէեւ պատ-մական ստույգ տուեալներ չկան, սակայն աղօտ ակնարկ մը՝ ըլլալ մեր հրատարա-կածին մէջ, ըլլայ նաեւ Արսէն վրացիի պատմութեան մէջ, կը մատնանշէ Պետրոս Անտիոքացիին Հայաստան եկած ըլլալը՝ Քաղկեդոնի հակառակ վարդապետութիւ-նը քարոզելու համար⁽¹¹⁵⁾: Նոյնը շատ հաւանաբար ըրին նաեւ Քաղկեդոնի կողմ-նակիցները: Մանաւանդ յունաց բաժնի Հայաստանէն, որուն եպիսկոպոսները մասնակցած էին Քաղկեդոնի եւ, ինչպէս

Գիւտ կաթողիկոս կ'ըսէ, կային հոն բա-րեկամներ եւ ուսումնակիցներ:

Այսքան ընդհանուր նկատողութիւններէ կը հետեւի որ Քաղկեդոնի ժողովքէն վերջ Ե. դարու հայ կաթողիկոսները զբաղէս հակառակ զիրք չեն բռնած նոյն ժողով-քին, ինչպէս կ'ուղէ Արեղեան⁽¹¹⁶⁾: Ասկէ չենք հետեւցներ ալ թէ անոնք նոյն ժո-ղովքը պաշտօնապէս ընդունած ըլլան: Ուստի Տ. Կուլի դործին թարգմանութեան յարմար ժամանակ չէ կարելի ընդունել 480-484ի շրջանը, երբ մանաւանդ Վահա-նի ապստամբութեան տարիներն ալ ըլլա-լով՝ Յովհան Մանդակունի, մասնակից ապստամբներու, չէր կրնար նման դործի թարգմանութեան հարցով զբաղել, կամ հակառակ Քաղկեդոնի իր դիրքը որոշել: Նոյն դործը առանձնականի մը թարգմա-նութիւն կարելի չէ համարել, որովհետեւ ան դաւանական հարցերու համար հայ ե-կեղեցւոյ պաշտօնական ղէնք դործածուե-ցաւ: Ուստի պաշտօնապէս պէտք էր ճանչ-ցուիլ:

Այս նկատողութիւններու վրայ հիմնը-ւած պիտի հետեւցնենք թէ ճիշտ է Յա-ղագս հայկական իրաց կոչուած Անանուն հեղինակին տուած տեղեկութիւնը, որ Տիմոթէոս Կուլի դործին թարգմանու-թիւնը կը կապէ Ներսէսի գումարած ժո-ղովքին, ուր Քաղկեդոնի ժողովքին դէմ առաջին անգամ յայտնի հակառակ դիրք բռնուեցաւ, Արդիւշոյի միջամտութեամբ: Եւ հոն Տիմոթէոս Կուլի դործին հետ ուրիշ հակաքաղկեդոնական դործերու թարգմանութեան սկզբունքը ընդունուե-ցաւ, իրրեւ դաւանական պաշտօնական դրուածքներ:

Ի՞նչ ըսել այն ատեն 480-484ի համար բերուած տոմարական հաշուին:

Մանանդեանի բերած սրբադրութիւնը մեղի հաւանական կը թուի, այսինքն թէ

116. Արեղեան, անդ, էջ 616:

հոն յիշուած Հոռի Զ. ընթերցումը նախա-պէս Հոռի ԻԶ. եղած ըլլայ, ուր երկու Ի-ներու քովէ քով հանդիպումէն շատ դիւ-րին կը թուի մէկուն ինկած ըլլալը: Թէեւ նման սրբադրութեան մը համար անհրա-ժեշտ է ունենալ ձեռագրական ցուցմունք, բայց աչքի առջեւ ունենալով վերի բոլոր նկատողութիւնները, ստիպուած ենք եզ-րակացնել որ այդ քուսկանի մէջ սխալ մը կայ:

Արեղեան՝ Մանանդեանի դէմ կ'առար-կէ թէ Հոռի ԻԶ. սրբադրութեամբ պէտք էր ըլլայ Տիմոթէոսի գործին թարգմանու-թեան թուականը տանիլ 560-564ի քա-ռամեակը, ինչ որ չի համապատասխաներ Անանունի եւ Փոտի տուած տեղեկու-թեան, որոնք նոյն թարգմանութեան թը-ւականը դրած են Դուլիի Բ. ժողովքին, այն է 551ին:

Ասոր կը պատասխանենք թէ Դուլիի ժողովքին մէջ թարգմանութեան սկզբ-բունքն է որ ընդունուած է: Այդ ժողով-քին մէջ Արդիւշոյի բերած զբաղմունքը վաւե-րացուեցան եւ անոնց թարգմանութեան հարցը ընդունուեցաւ, թարգմանութիւ-նը կրնար քանի մը տարի վերջ եղած ըլ-լալ, մինչեւ որ որոշ վէճեր դադրած ըլ-լային: Ուստի Արեղեանի առարկութիւնը այնքան ալ վճռական չէ:

Սակայն Մանանդեան ուրիշ սրբադրու-թիւն ալ մտցուցած է վերոյիշեալ թուա-կանին մէջ: Թովթ Ե., Սեպտեմբեր Բ., Հոռի Զ. ընկելով Թովթ Է., Սեպտ. Դ., Հոռի ԻԶ.: Այս սրբադրութեամբ Մանան-դեան կը ստանայ թարգմանութեան թը-ւականը 552-556 քառամեակին, Արեղեան այս սրբադրութիւնը շատ կամայական կը դնէ, իրը թէ երեք ընթերցումներն ալ փոփոխութեան ենթարկած ըլլայ: Մինչ-դեռ Թովթ Է. ընթերցումը համաձայն է երեք օրինակներու: Սեպտեմբեր Դ., Դիոսկորոսի մահուան թուականն է համաձայն իր աշակերտին դրած կեն-սագրութեան⁽¹¹⁷⁾: Ուստի միակ սրբա-

117. Ակիմեան, Դասական Հայերէնը, էջ 98, ծա-նոթութիւն 11:

110. Ե. Տէր Մինասեան, Նեոտորականութիւնը Հայաստանում, Գրական-գիտական յետա-խուզումներ, Երեւան, 1946, Գիրք Ա. էջ 205:

111. Ակիմեան, Դասական Հայերէնը, (Ազգ. Մատ. 134), էջ 74-75:

112. Assemani, Bibliotheca Orientalis, I 355.

113. Արեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատ-մութիւն, էջ 616:

114. Գիրք Թղթոց, էջ 45:

115. Հմմտ. «Բագմավեպ», 1957, էջ 112, տող 36-37. եւ Մեկրիսեթ Բէկ, Վրաց աղբիւրները, Ա. էջ 36:

գրութիւնը կը մնայ դարձեալ Հռոմի ԻԶ., որով Մանանդեան կը գտնէ 552-556 թվականները իբր Տիմոթէոսի գործին թարգմանութեան թուական: Եւ այս թուականը ճշտել կը համապատասխանէ Դուրիի Բ. ժողովքին տարիններուն ալ: Այնուհանդերձ կը համարիմ թէ հայերէն թարգմանութեան մէջ Թովթ Ե., Սեպտ. Բ. ընթերցումը հարազատ ըլլայ, ուստի անոնց քով սրբագրուած Հռոմի ԻԶ. ընթերցումով կ'ունենանք 560-564 թվականները իբր Տիմոթէոսի գործին թարգմանութեան թուականը:

Հարցը փակելէ առաջ հարկ է մէջ բերել Տիմոթէոս Կուղի գործին թարգմանութեան թուականի մասին երրորդ կարծիք մըն ալ, որու շուրջ բանասիրութեան մէջ, կարծեմ ոչինչ գրուած է դեռ: Ակինեանի երկրորդ կարծիքն է ան, որ առաջարկած է եւ պաշտպանած իր Դասական լեզուի մասին գրած ուսումնասիրութեան մէջ⁽¹¹⁸⁾: Անոր վրայ պէտք էր անդրադառնալ գոնէ Արեղեան, որ նոյն նիւթին շուրջ գրած է իրմէ վերջ:

Ի՞նչ է Ակինեանի նոր կարծիքը: Ակինեան իր վերոյիշեալ գործին մէջ խօսելով յունարան դպրոցի թարգմանութիւններու մասին, ինքն ալ կ'անդրադառնայ Մանանդեանի կարծիքին վրայ, նկատմամբ Տիմոթէոս Կուղի թարգմանութեան թուականին: Ու թէեւ զայն կը գտնէ «արամիտ եւ ժամանակի մերձաւորութիւնը հաւանական, բայց ամենայնիւ ճիշտ չէ, կ'ըսէ, ժամանակի եզրը եւ ինչպէս ինծի կը թուի 40 տարով կանուխ»⁽¹¹⁹⁾: Հետեւաբար ըստ Ակինեանի՝ թարգմանութեան տարին եւ զած ըլլալու է 601-603 թվականները⁽¹²⁰⁾:

Ի՞նչպէս կը հասնի Ակինեան այս թուականին: Ան կը նկատէ թէ հայ մատենագրութեան մէջ Հակաճառութեան

մասին առաջին անգամ յիշատակութիւն լ'ըլլայ 606ին Մովսէս Յուրտաւի եպիսկոպոսին առ Վրթանէս գրած թուղթին մէջ: «Զգիրս երանելոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստացայ»⁽¹²¹⁾: Այսքանը բաւական կ'ըլլայ Ակինեանի՝ հիմնելու համար իր նոր ենթադրութիւնը եւ անոր հակառակ վկայութիւնները սրբագրելու հետեւեալ կերպով. «Նկատի առած այս պարագան, կ'ըսէ ան, պիտի առաջարկէի Դիոսկորոսի մահուան տարին, որ առանց տարակոյսի սխալագրութեամբ աւանդուած է Տիմոթէոս Կուղի հակաճառութեան այժմեան օրինակներու մէջ, ճշտել նոր սրբագրութեամբ»⁽¹²²⁾: Յետոյ մէջ կը բերէ Դիոսկորոսի մահուան յիշեալ վկայութիւնը չորս օրինակներու համաձայն եւ իր սրբագրութիւնը կ'առաջարկէ հետեւեալ ձեւով: «Սկզբնաղբիւր օրինակը կ'ենթադրեմ եղած ըլլայ Թովթ Ե., Սեպտմբեր Դ, Սահմի Զ: Կարգացուած է օրինակողէն Թովթ Ե., Սեպտմբեր Բերդոյ ՀՄԻ Զ. եւ ուղղուած Թովթ Ե. Ե. Ե. Սեպտմբեր երկրորդ Հռոմի վեցերորդ»⁽¹²³⁾: Թովթ Ե. ընթերցումը գոյութիւն ունի երեք ձեռագիրներու մէջ, բայց Սեպտմբեր Դ. ընթերցումը ոչ մէկ օրինակ ունի: Սակայն Ակինեան իր սրբագրութիւնը կ'արդարացնէ այնու որ Դիոսկորոսի մահուան թուականը օտար աղբիւրներ գիտեն Սեպտ. չորսին, ինչ որ ճշտել կը համապատասխանէ նաեւ Թովթ Ե. եղբայրական թուականին: Իսկ Հռոմի Զ. ընթերցումին Սահմի Զ-ի սրբագրութեան համար բաւական կ'ըլլայ ենթադրութիւնը թէ օրինակին մէջ Սահմի կարգացուած է ՀՄԻ, որմէ առաջ եկած ըլլայ Հռոմի: Այսու Ակինեան կը հասնի 601-603 տարեթիւը երբ հնարաւոր էր Թովթ Ե. Սեպտ. Դ. Սահմի Զ. գուրդութիւնը:

Բայց ի՞նչպէս հաշտեցնել այս թուականը Անանունի եւ Փոտի տուած տարբեր

տեղեկութեան: Ակինեան կը յայտարարէ. «Անհամաձայն չեն այս եղբայրացութիւններուն արտաքին աղբիւրներու տեղեկութիւնները: De Rebus Armeniae գրութեան հեղինակը եւ Փոտ, թէպէտ Փիլոքսենիոսի եւ Տիմոթէոսի գրութիւններու հայերէն թարգմանութիւնը եւ Հայաստան մուտքը Արդիշոյի կը վերագրեն, ուստի իբր 550-556, բայց այս երկու հեղինակներու գրութիւնները լեզուական տեսակէտով այնպէս անմիասնական են, որ անհար է անոնց թարգմանութիւնը մէկ ժամանակի եւ մէկ թարգմանչի վերագրել: Հաւանական է որ Արդիշոյ բերած ըլլայ Հայաստանի Փիլոքսենիոսի գրութիւնները, կան նոյնիսկ Արդիշոյի առ Ներսէս Աշտարակեցի թղթին մէջ հետքեր՝ Փիլոքսենիոսի գրութիւններէն: Ասորի հեղինակիս գրութիւնները թարգմանուած են յստակ, բերել հայ նկարագրով, առանց յունարան դպրոցի ամենաթեթեւ աղբիւրութեան: Հակաժամանակադրական է Փիլոքսենիոսի եւ Տիմոթէոսի գրութեաններու թարգմանութիւնը համարել ժամանակակից»⁽¹²⁴⁾:

Ի՞նչ ըսելու է Ակինեանի այս նոր կարծիքին, որ եղածներուն մէջ երրորդ լուծումն է:

Ակինեանի կարծիքը, ըստ իս, ամէնէն տկար փաստերու վրայ հիմնուած կը ներկայանայ: Վասնզի հաստատուած է գրութեան լուծման փաստերու վրայ, այսինքն թէ Տիմոթէոսի գրութեան յիշատակութիւնը մինչեւ 606 թվականները եղած չէ, ուստի անկէ առաջ թարգմանուած ըլլալու չէ: Մենք պիտի տեսնենք յետոյ թէ այս հաւաստումը բոլորովին ճշմարիտ չէ: Սակայն առանց անոր ալ այս սկզբունքը բաւարար չենք գտնել հաստատելու բան մը՝ հակառակ դրական փաստերու:

Երկրորդ, իր կատարած սրբագրութիւնը Դիոսկորոսի մահուան թուականին շուրջ հիմնուած է զուտ ենթադրութեան վրայ: Ներկայ Հռոմի Զ ընթերցումը Սահմի Զ ընթերցումին աղաւաղում համարե-

լու համար Ակինեան կ'ենթադրէ որ ըսկզբնական Սահմի ընթերցումը փոխուած է ՀՄԻ եւ ապա Հռոմի ընթերցումին: Բայց ասիկա զուտ հնարաւորութիւն է: Այդ ձեւով շատ մը հնարաւորութիւններ կարելի է մտածել: Եթէ Ակինեանի առաջարկած թուականը դրական փաստերով ապացուցուած ըլլար, նման սրբագրութեան մը հնարաւորութիւնը գուցէ կարելի ըլլար ընդունել: Բայց ան հիմնուած է լոկ լը-ուութեան փաստի վրայ, տոմարական հաշիւն ալ հնարաւոր սրբագրութիւն մըն է միայն, հաստատուն ոչինչ կայ իր առաջարկածը ընդունելու:

Ակինեան՝ Դիոսկորոսի մահուան թուականին մէջ աղաւաղում կը գտնէ: Թովթ Ե. եղած Թովթ Ե. Սեպտմբեր Բ. չի համապատասխաներ օտար աղբիւրներու յիշած Դիոսկորոսի մահուան թուականին, որ երբեմն Սեպտմբեր Զ.⁽¹²⁵⁾: Ուստի վեղարկացնէ թէ Հռոմի Զ. ընթերցումն ալ կրած ըլլալու է աղաւաղում: Սակայն, ինչպէս ըսինք, ասիկա միշտ ենթադրութիւն է, որ կը կարօտի դրական փաստերու. կամ ուղղակի ձեռագրական ընթերցումով ապացուցուած կամ ալ գոնէ դրական ու պատմական հաստատուն փաստերով, որոնք խախտեն ձեռագրի ընթերցումին ոյժը: Մինչդեռ Ակինեան հաստատուած է գրութեան լուծման փաստի վրայ, այսինքն թէ Տիմոթէոսի հակաճառութեան մասին առաջին անգամ 606ին տեղեկութիւն կը գտնուի հայ մատենագրութեան մէջ: Ուստի անկէ առաջ չէր կրնար թարգմանուած ըլլալ:

Քննենք այժմ մատենագրական այս վերջնական թիւները, ուր կը համարուի թէ առաջին անգամ յիշուած ըլլայ Տիմոթէոսի հակաճառութեան հայերէն թարգմանութիւնը: Նախ ունինք Մովսէսի առ Վրթանէս գրած թուղթին մէջ «Զգիրս երանելոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստա-

118. Ակինեան, անդ, էջ 95-106:

119. Ակինեան, անդ, էջ 96:

120. Ակինեան, անդ, էջ 100:

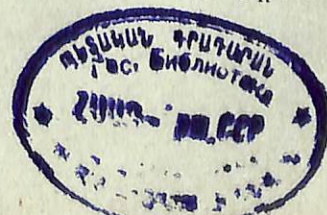
121. Գիրք Թղթոց, էջ 140:

122. Ակինեան, անդ, էջ 96-97:

123. Ակինեան, անդ, էջ 99:

124. Ակինեան, անդ, էջ 105:

125. Ակինեան, անդ, էջ 98-99:

ցայ»⁽¹²⁶⁾ : Յետոյ Մովսէսի Պատճառք ժողովոյն գրութեան մէջ, «Եւ որ յանդիմանեն եւ նորոգեն զժողովն (Քաղկեդոնի) եւ զՏումարն եւ զԹուղթն Չենոնի ուղղափառ թաղաւորի, որ կոչի Հենոտիկոն, եւ Թուղթն երանելոյ Անաստասայ թաղաւորի, եւ զիրք Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացւոյ, եւ Թուղթ Յովհաննու եպիսկոպոսապետի, եւ Թուղթն Պետրոսի Անտիոքացւոյ եւ պատճառն իսկ»⁽¹²⁷⁾ : Ակինեան կը խորհրդածէ. «Այս գրութիւններէն մաս մը, ինչպէս Հենոտիկոնի եւ Անաստասի եւ Պետրոս Անտիոքացիին Թուղթերու թարգմանութիւնը հին է բայց նոր են միւսները, որոնց թուին մէջ նաեւ Գիրքն Տիմոթէոսի»⁽¹²⁸⁾ :

Եթէ Ակինեանի լռութեան փաստը կը զօրէ Տիմոթէոս Կուղի գրքին համար թէ «Առաջին անգամ 606ին կը յիշուի հայ մատենագրութեան մէջ եւ այնպիսի արտայայտութեամբ որ անոր նոր հրապարակ ելած ըլլալը զգալ կու տայ»⁽¹²⁹⁾, պէտք է ըսել որ Անաստասի եւ Պետրոս Անտիոքացիի Թուղթերն ալ առաջին անգամ այս թուականիս կը յիշուին : Ուրեմն հետեւականօրէն անոնք ալ ըստ Ակինեանի նոր թարգմանուած ըլլալու էին եւ ոչ թէ «Հին» համարուէին : Իսկ եթէ կարելի էր որ անոնք նախապէս թարգմանուած ըլլալով հանդերձ, անոնց մասին հայ մատենագրութեան մէջ խօսք եղած չըլլար, նոյն կարելիութիւնը պէտք է ընդունիլ նաեւ Տիմոթէոսի գրութեան համար :

Ակինեան կը շեշտէ թէ Տիմոթէոսի հակառակութեան թարգմանութիւնը կը յիշուի «այնպիսի արտայայտութեամբ որ նոր հրապարակ ելած ըլլալը զգալ կու տայ»⁽¹³⁰⁾ : Սորմէնի առ Վրթանէս Թուղթին մէջ ալ կայ նոյն գործին յիշատակութիւնը, զոր Ակինեան մէջ բերած է, հետեւեցնելով թէ նաեւ Սորմէն գիտէ թէ

Տիմոթէոսի գիրքը թարգմանուած է եւ հասած Հայաստան, թղթին գրութենէն ոչ շատ առաջ»⁽¹³¹⁾ : Ահա Սորմէնի խօսքերը. «Եթէ գիտակորոսին ասէք եւ զՏիմոթէոսի Վրթանէսի թղթի ոչ շատ առաջ գիտեմք... այլ ինչ եթէ ունիք գործնաբար, որ ոչ է հասեալ առ մեզ տաւք բերել»⁽¹³²⁾ : Ընդգծուած խօսքերէն ըստ իսկ կը հետեւի թէ Սորմէն՝ Տիմոթէոսի գործերը շատոնց կը ճանչնայ եւ ոչ թէ նոր թարգմանուած եւ առաջին անգամ հոն եկած գիրքէ : Եւ չեմ կարծեր որ երկու երեք տարուան ընթացքին միայն այդ գիրքը յունաց բաժնի Հայաստան կարենար հասնիլ : Նախապէս արդէն եղած էին կրօնական վէճեր երկու կողմերուն միջեւ. մանաւանդ Մօրիկ կայսեր օրերուն՝ ըլլա՛յ Կ. Պոլսոյ մէջ, ըլլայ մանաւանդ Թէոփուպոլսոյ մէջ : Եւ հայոց մէջ մասը ընդունած էր Քաղկեդոնի ժողովքը, մինչ միւս մասը մերժած : Այս պատճառով ալ երկու կաթողիկոս ընտրուած էր, մին՝ Յովհան, յունաց բաժնի համար, միւսը՝ Մովսէս, պարսից բաժնին կը մնար : Իսկ այս վէճերու ժամանակ ձեռքի տակ ունէին Տիմոթէոս Կուղի գործը, որ կ'ամրապնդէր հակաքաղկեդոնական կողմի համոզումները : Բայց այս շրջանէն մատենագրական ոչ մէկ գրութիւն կայ, ուր առիթ եղած ըլլայ յիշելու Տիմոթէոսի գործին թարգմանութիւնը : Գործնականին մէջ 572էն մինչեւ 600ի սկիզբները, չկան հայ մատենագրութեան մէջ գրական արտագրութիւններ, ուր հարկ ըլլար յիշել Տիմոթէոսի գործը :

Սակայն Վրթանէսի առ Սորմէն պատասխանին մէջ կայ յիշատակութիւն մը որ, ըստ իս, վճռական է ըսելու համար

թէ Տիմոթէոսի գործը նոյն ժամանակէն շատ առաջ ծանօթ էր հայոց : Ակինեան այդ յիշատակութիւնը բերել զանց ըրած է : Վրթանէս կը գրէ Սորմէնի. «Ձի գործ մեր պատուական հարցն եւ հոգեկիր վարդապետացն ընդ ուղղափառ հոյիւսն եւ ընդ մարտիրոսս է դասեալ, գիտակորոս եւ զՏիմոթէոս Աղեքսանդրացի, անջինջ նորովից վիճակի առնէք արժանի»⁽¹³³⁾ : Արդ Վրթանէսի յիշած պատուական հայրերը եւ հոգեկիր վարդապետները, որոնք Գիտակորոսն ու Տիմոթէոս Աղեքսանդրացին սուրբերու կարգին դասած են, անոնց մասին իրենց տեղեկութիւնը առած էին նոյն Տիմոթէոս Կուղի հակառակութեան հայերէն թարգմանութենէն : Իսկ այս հայրերը եւ վարդապետները վրդապետներն անցած ժամանակի եւ Վրթանէսը կանխող սերունդին, որով առ նուազն 40 տարի մը առաջուայ ժամանակի : Այդ հայրերն են որ թարգմանած են Տիմոթէոսի Հակառակութիւնը, որովհետեւ զայն ճանչցած եւ ընդունած են իբր սուրբ եւ Գիտակորոսն ալ՝ մարտիրոս : Արդէն մենք տեսանք թէ իսկապէս Վրթանէսին քառասուն տարի մը առաջ Դուինի ժողովքին մէջ, իրեն կոչած՝ «պատուական հայրերը եւ հոգեկիր վարդապետները» եղան որ Արդիշոյի ձեռքէն առին Տիմոթէոսի գործերը, ինչպէս նաեւ ուրիշ հակաքաղկեդոնական գր-

ութիւններ եւ վաւերացնելով անոնց դասական տեսակետները, թարգմանել տրւին այդ գործերը :

Այս է մեզի համաձայն պատմական տուեալներու եւ մեր ըրած քննութեան վերջին եզրակացութիւնը : Ասով կ'ունենանք Դուինի Բ. ժողովքը իբրեւ կարեւոր անկիւնաքար՝ մեր եկեղեցական պատմութեան եւ գրականութեան մէջ : Այս ժողովքին մէջն է որ առաջին քայլը կ'առնուի Քաղկեդոնի Դ. տիեզերական ժողովքը յայտնապէս մերժելու, Արդիշոյ ասորիի ազդեցութեան տակ : Հոս կը վաւերացուին անոր բերած Տիմոթէոս Կուղի եւ ուրիշ հակաքաղկեդոնականներու գրութիւնները, եւ հայերէնի կը թարգմանուին : Այս հակաքաղկեդոնական գրականութիւնը մեր եկեղեցականութեան համար կը դառնայ աստուածաբանութեան դասագիրք եւ դասական վէճերու զլխաւոր զէնքը :

Պէտք է ինք աւելցնել նաեւ ծիսական կարեւոր փոփոխութիւնները, որոնք տեղի կ'ունենան այս ժողովքին մէջ, համաձայն վերեւ մէջ բերուած վկայութիւններու, ինչպէս է Ս. Աստուած երգին վրայ Որ խաչեցարի յաւելումը եւ Ծննդեան ու Յայտնութեան տօներու միաւորումը : Սակայն այս երկու հարցերը կը կարօտին աւելի երկար ուսումնասիրութեան :

Վերջ

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

126. Գիրք Թղթոց, էջ 140 :

127. Գիրք Թղթոց, էջ 126 :

128. Ակինեան, անդ, էջ 101 :

129. Ակինեան, անդ, էջ 96 :

130. Ակինեան, անդ, էջ 96 :

131. Ակինեան, անդ, էջ 102 :

132. Գիրք Թղթոց, էջ 91 : (Ընդգծումը մերն է) :

133. Գիրք Թղթոց, էջ 94 : (Ընդգծումը մերն է) :